

Sustainable Development – opažanja s antropološkog motrišta

Gerhard de Haan

Freie Universität Berlin

Sažetak

Autor polazi od Gehlenove teze o životu u svijetu bez budućnosti i razmatra oblike u kojima se tvrdnja da živimo u posthistoriji pojavljuje u konceptu trajnog razvoja u skladu s okolišem kao normativni pojam.

Na primjeru Sloterdijka pokazuje se da teza o »svijetu bez budućnosti« ima za posljedicu da više ništa ne možemo naučiti iz povijesti.

Autor smatra da je princip »obaziranja na buduće generacije« nedostatna osnova za etos trajnosti. U svezi s tom tezom autor razmatra zahtjeve koji se s povijesnociwilizacijskog motrišta postavljaju pred svakog pojedinca ako se on u sadašnjem djelovanju želi rukovoditi ciljevima koji nadilaze obzor njegova vlastitog života.

Pedagošku raspravu o trajnom razvoju u skladu s okolišem, koja se sada vodi krajnje jednostrano, potrebno je nastaviti tako da zadaćom te pedagogije postane poticanje samovezivanja pojedinca uz moral postojanosti.

Ključne riječi: antropologija, etos održivosti, obrazovanje za okoliš, održivi razvoj, pedagogija

Arnold Gehlen je 1952. u svom članku »O rađanju slobode iz otuđenja«, koji se danas ponovno često navodi, iznio postavku da čovjek kao masovno biće modernog doba »više ne zaziva staru magičnu riječ slobode, već misli u planovima. Možda je time dosegnut viši stupanj nepovjerenja, naime točka u kojoj je prevladala želja da se svijetu oduzme budućnost i uz tu cijenu zajamči sigurnost. Da li smo već izašli iz povijesti i nalazimo li se u posthistoriji?« (Gehlen, 1963a:246). Je li Arnold Gehlen prije više od 40 godina bio u pravu s dijagnozom koja se skrivala iza tog pitanja ili ne, ostavimo zasad po strani.

U svakom slučaju, njegova teza o životu u svijetu bez budućnosti danas zadobiva novu aktualnost: možda se još i ne nalazimo u posthistoriji, ali koncept trajnog razvoja u skladu s okolišem sadrži njene temeljne postulate. To ujedno čini i polaznu osnovu ovoga rada.

U nastavku će stoga najprije biti razmotreni oblici u kojima se tvrdnja da živimo u posthistoriji javlja u konceptu trajnog razvoja u skladu s okolišem kao normativni pojam.

»Svijet bez budućnosti« ima za posljedicu – a to bih u drugom koraku želio pokazati na primjeru Sloterdijka – da više ništa ne možemo naučiti iz povijesti.

Moja treća teza odnosi se na načelo »obaziranja na buduće generacije«. To je, prema mom mišljenju, potpuno nedostatna osnovica za etos trajnosti.

Ta nas postavka u četvrtom koraku vodi k razmatranju zahtjeva koji se s povijesno-civilizacijskog motrišta postavljaju pred svakog pojedinca ako se on u svom sadašnjem djelovanju želi rukovoditi ciljevima koji nadilaze obzor njegova vlastitog života.

Naposlijetku, želim s jedne strane iznijeti razloge zbog kojih je potrebno nastaviti pedagošku raspravu o trajnom razvoju u skladu s okolišem, a s druge strane pokazati da se ta rasprava trenutno vodi krajnje jednostrano.

1. POSTHISTORIJA – GEHLENOVA DIJAGNOZA POVIJESNOG TRENUTKA

Osnovicu Gehlenova pitanja živimo li u posthistoriji činilo je iscrpljivanje utopijskog potencijala u ovom stoljeću. Gehlen je smatrao da je oblikovanjem socijalističkog i kapitalističkog puta društvenog i gospodarskog uređenja te postojećim religioznim vizijama i utopijskim naučavanjima iscrpljen svekoliki potencijal mogućih ideja obnove. Inovacijski potencijal preobrazbi koje su provedene u posljednjim stoljećima po njegovom se mišljenju izgubio u nepokretnosti sveobuhvatnog znanstveno-tehničkog ustroja.

Osnovna koncepcija novog vijeka je, nasuprot tome, glasila: čovjek sam stvara povijest. U sučeljavanju s prirodom, znanstveno-tehničkim napretkom, izgradnjom kulture koja se uvijek iznova obnavlja, pojedinačni subjekti stvaraju novi svijet. Proces inovacije se pritom oslanjao na budućnost koja se nikada ne može potpuno predvidjeti. Naime, samo onda ako se budućnost ne može pretkazati ili isplanirati, može nastati nešto novo, a najvažnije od svega – samo onda može postojati sloboda. Međutim – a to je bio i stav kulturnog pesimista Gehlena – razvoj nije uvijek vodio većoj slobodi stvaralačkog individuuma, već su se i kapitalizam i socijalizam uklopili u svjetsku civilizaciju, čiji pojedini dijelovi, životni oblici, kultura, gospodarstvo itd. tvore gigantsku međuovisnu cjelinu koja se usklađuje pomoću znanstvenih postavki.

U kasnim pedesetim i šezdesetim godinama česti su bili pokušaji da se teza o posthistoriji, a time i o kraju slobode, proglasi projekcijom stava svojih zagovornika u odnosu na povijesni razvoj i stanje društva. Osobito žestoki napadi dolazili su s lijevice. Ona je naime na temelju svojih analiza očekivala da se mogu ostvariti i neki drugi oblici društvenog uređenja osim postojećih. Za nju su kapitalizam i socijalizam predstavljali samo prolazne stupnjeve u razvitku subjekta i slobode. Iznesene sumnje u kraj povijesti ponovno su učestale posljednjih godina, budući da se prilikom recepcije beskrajne francuske debate o postmodernizmu ponovno javila kulturnopesimistička teza o posthistoriji koju su svi već smatrali potpuno zaboravljenom. Tu je tezu s osobitim žarom zastupao Baudrillard. Prema njegovu mišljenju, razvojem masovnih medija i novih tehnika reprodukcije nestala je razlika između stvarnosti i njezina prikaza. Mi danas živimo u svijetu simulacije u kome se sve može beskonačno ponavljati – i doista se ponavlja. »Implozija smisla« – glasi njegova dijagnoza (Baudrillard, 1978; 1982; 1990; usp. k tome kritiku u Niethammera, 1989; Rosenau, 1992; općenito kritiku teze o posthistoriji vidi u: Habermas, 1985a:141f; 1985b; Meyer, 1993; Rotermundt, 1994:130f).

Ovdje nije potrebno izlagati spomenute teze; temeljni obrazac tog mišljenja može se smatrati poznatim, budući da na nj nailazimo čak i u feljtonističkim napisima. Zagovornici te teze posvuda zapažaju grozničavu djelatnost lišenu dubljeg smisla, već dosegnuta kulturna ostvarenja smatraju nenadmašivim, a istaknute umjetnike i inte-

lektualce traže među pokojnicima. Od budućnosti se općenito prije očekuje propast nego proboj k nečem neočekivano novom, dok se individualna sloboda u raspravi o komunitarizmu uglavnom negativno vrednuje. Smatra se da osobna sloboda previše potiče egoizam, bezobzirnost, pohlepu i ravnodušnost prema drugim ljudima, a da bi se još uvijek mogla zagovarati bez ikakvog ograničenja (Walzer, 1992).

Arnold Gehlen je početkom šezdesetih godina svojoj kritici stanja u pedesetima dodao i prognozu: »(...) tvrdim da se u povijesti ideja ne može više očekivati ništa novo, već da se čovječanstvo mora zadovoljiti postojećim okvirom središnjih načela (...). Usuđujem se dakle iznijeti pretpostavku da je povijest idejâ završena i da smo dospjeli u posthistoriju te se savjet što ga je Gotfried Benn dao pojedincu, »Računaj samo s postojećim«, danas može udijeliti čovječanstvu kao cjelini. Prema tome, u razdoblju u kome je čitava Zemlja postala optički i informacijski dostupna te se na njoj ne može zbiti nijedan važniji događaj a da ne pobudi opću pozornost, i u tom pogledu nestaje mogućnost iznenađenja. Alternative su poznate (...) i u svim slučajevima konačne« (Gehlen, 1963b:323f).

Lutz Niethammer je u svom čitanju rasprave o posthistoriji utvrdio središnju sliku koja dominira diskursom nakon (i prije) Gehlena. Po njegovu mišljenju, u pojedinim raspravama prevladava »ocjena svjetske civilizacije kao procesa kristalizacije« (Niethammer, 1989:163). Drugim riječima, znanstveno–tehničko–industrijska preobrazba svijeta zahvaća postupno sva područja društvenog života i dovršava se u strukturi koja na kraju još samo obnavlja samu sebe. Posljedice tog procesa zahvaćaju čovjeka u njegovoj ljudskosti. On se u antropološkom smislu od subjekta kojeg odlikuju sloboda i stvaralačka djelatnost preobražava u posve animalno biće koje nastavlja živjeti bez smisla, baveći se tek pukim preživljavanjem.

Dotle seže osvrtno na debatu o posthistoriji. Ako se s tog očista promotri rasprava o održivom razvoju, pokazuju se iznenađujuće paralele.

2. POSTHISTORIJA KAO MAKSIMA ETOSA POSTOJANOSTI

»Misliti u planovima«, »težiti sigurnosti«, »računati s postojećim«, ti središnji pojmovi posthistorije zajedno sa savjetima za budućnost nisu neobični ni za stav koji od pojedinca zahtijeva postojani razvoj, štoviše, ti pojmovi upravo i tvore konstitutivne elemente etosa postojanosti. Tako se npr. u Stručnom mišljenju o stanju okoliša, što ga je 1994. objavio Savjet stručnjaka za pitanja zaštite okoliša, u pogledu praktično orijentirane etike postojanosti iznosi stav da ona mora biti u skladu s »pravilom o svođenju štete na najmanju mjeru« kao i s »pravilom o odabiru manjeg zla« (Umweltgutachten, 1994:50). Dok pravilo o svođenju štete na najmanju mjeru svojim smislom upućuje na smanjenje štetnih posljedica ljudskog djelovanja prilikom proizvodnje, razvoja i primjene tehničkih postupaka u obradi prirodnih dobara, pravilo o odabiru manjeg zla služi za osiguranje sposobnosti djelovanja na onim područjima na kojima se štete – u odnosu na dosegnuti stupanj znanja i tehnike – ne mogu više smanjiti, a nedjelovanje bi vjerojatno dovelo do većeg zla od onog što ga uzrokuje prihvaćanje minimalne štete (isto, str. 59f).

U svezi s tim postavlja se međutim pitanje na koji se način mogu unaprijed saznati popratne pojave djelovanja, kako se može ustanoviti koje će biti posljedice nečinjenja? Samo ako – prema riječima Arnolda Gehlena – »mislimo u planovima«, tj. ako

vodimo računa o štetnim posljedicama naše trenutne djelatnosti na stanje okoliša u budućnosti i ocijenimo njene učinke na globalnoj i lokalnoj razini. Takav način razmišljanja u planovima i obavljanje procjena u okviru upravljanja raspoloživim izvorima energije prijeko je potrebno kako bi se pojedincu za trajanja njegova života mogao dodijeliti »okoliš iz snova« iskazan u kvadratnim decimetrima (Sustainable Netherlands, 1994; Zukunftfähiges Deutschland, 1994), koji bi bio dovoljan za kulturno oblikovanje društva, a unutar njega za osebujni razvoj individualnih sposobnosti. Prognoza Arnolda Gehlena nije međutim sezala tako daleko.

Ovim se tvrdnjama, doduše s pravom, može prigovoriti da nam – s obzirom na iscrpljivanje energetske izvora i opću ekološku problematiku – ništa drugo niti ne preostaje osim računati s postojećim zalihama – kako je opominjao Gotfried Benn. Računanje sa zalihama ima međutim smisla samo onda ako se oslanjamo na prognoze budućnosti i ni u kojem slučaju ne želimo učiti iz povijesti. Jer iz povijesti se u pogledu održivog napretka danas mogu izvući samo kontraproduktivni zaključci. Naime, ako kriterije postojanosti pokušamo utvrditi na temelju povijesnog uvida, naići ćemo na uznemiravajuće rezultate (usp. uz sljedeće primjere: Worster, 1994).

U gospodarstvenim znanostima govorimo o postojanosti ako je neko društvo ili društvena skupina u stanju da dugoročno osigura kontinuitet privređivanja. Glede gospodarskog rasta, primjer takve postojanosti jesu SAD nakon 1850. Ukoliko se pak kao mjerilo uspjeha u postojanom razvoju uzme trajnost gospodarskog sustava, neprekidni rast i tržišna privreda usmjerena na profit, koja se u SAD-u neprekidno razvija već gotovo 150 godina, mogli bi poslužiti kao obvezatni uzor.

Sličan rezultat dobit ćemo i onda ako se u traženju odgovora na pitanje u čemu se sastoji uspješnost postojanog sustava usmjerimo na zdravstveni sustav. I na ovom ćemo području pri pogledu u prošlost doći do iznenađujućeg rezultata: postojanost se u znanostima o zdravlju određuje kao stanje fiziološke sposobnosti pojedinca. Zbog toga se pozornost obraća na dostupnost hrane i kvalitetu zraka, vode i prehrambenih namirnica kao i medicinsku skrb. I na ovom će se području i pored svih opasnosti, zaraza, masovne gladi, nedovoljne medicinske skrbi, morati priznati da je zdravlje svjetskog pučanstva – i to ne samo u visokorazvijenim industrijskim državama – poboljšano. Uvjeti ljudske egzistencije su danas postojaniji čak i u odnosu na stanje prije 50 godina. Pokazatelji jesu rast prosječnog ljudskog životnog vijeka i eksplozija stanovništva. Drugim riječima, često kritizirana medicina i osporavani način prehrane našeg vremena i uza svu kritiku zbog zagađenja zraka, vode i živežnih namirnica štetnim tvarima, povijesno gledano, ispravan su koncept za postojanost u pitanjima zdravlja.

Navedimo i treću mogućnost određivanja postojanosti: određivanje postojanih ustanova i društvenih skupina. Postojanima se smatraju ustanove koje – uz potporu društva koje ih je izgradilo – mogu same sebe održavati i obnavljati. Za procjenu njihove postojanosti nema nikakvog značenja jesu li one – izvana gledano – pravedne, korisne, socijalne itd. A iz te perspektive demokratsko uređenje kapitalističkih kultura usmjerenih na oligarhijske mogućnosti potrošnje predstavlja, zajedno sa svojim institucijama, postojano društvo. I u tome se razlikuju od socijalističkih društava koja ih nisu nadživjela niti punih stotinu godina.

Iz očista trajnog razvoja u skladu s okolišem kao i iz perspektive odgovarajućeg morala teško bi se međutim moglo reći: Nastavimo! Samo tako dalje! Srž razmatranja o održivom razvoju sastoji se upravo u tome da danas više ne možemo nastaviti s onim što se dosad pokazalo uspješnim i postojanim.

3. KRAJ UČENJA IZ POVIJESTI I DEFUTURIZACIJA BUDUĆNOSTI

Peter Sloterdijk je na temelju tog uvida povukao zaključke o općem značenju povijesti:

»Povijest nije više učiteljica života. Tko želi spoznati istinu o našoj krizi, mora naučiti čekati. Tek će povjesničar koji se nakon dvije, tri ili četiri generacije bude bavio ekološkim dramama kasnog 20. i 21. stoljeća imati pred očima materijal koji će mu omogućiti donošenje valjanih sudova. On ili ona moći će na metež, koji za nas predstavlja budućnost, gledati kao na prevladanu problematiku; on ili ona moći će izvući korist od metodičke prednosti koju će mu pružiti činjenica da su naša nagađanja postala njegovim ili njezinim zapisnicima, naša očekivanja njegovi ili njezini osvrti, naša nadanja njegova ili njezina činjenična stanja. (...) Svatko tko želi dati vjerodostojan odgovor na pitanje kako će civilizacija utemeljena na neuobičajeno visokom udjelu luksuzne potrošnje izravnati svoje ekološke račune, trebao bi se osloniti na dovršene ili barem dobro utvrđene činjenice; takve se pak činjenice mogu ustanoviti samo dugotrajnim promatranjem jedinog slučaja koji može pružiti spoznaje o predmetu našeg zanimanja – a to je upravo naš vlastiti slučaj, jer se zbog iznimnosti naše današnje situacije više ne mogu izvlačiti zaključci iz prošlosti« (Sloterdijk, 1993:8).

Sloterdijk je u obrtanju »učenja iz povijesti« u »učenje iz budućnosti« gledao primjer opće preobrazbe uzoraka ljudske orijentacije i normi ponašanja:

»Možda preuranjena briga za buduće istine ipak ima i jedno drugo značenje. Jasni znakovi upućuju na to da je u logičkom aparatu naše civilizacije došlo do promjene u poimanju »istine« – promjene koja nas postavlja pred zadatak da u sve većoj mjeri preuzimamo odgovornost za još nepotvrđene činjenice. Ako se stotinu godina prerano bavimo stvarima o kojima ne znamo ništa pouzdano, to samo upućuje na to da će opsjena od jučer sutra postati ozbiljnom znanstvenom činjenicom. Suvremenici se sve više uključuju u futuriziranu praksu koja ih prisiljava da o pojedinim činjenicama vode brigu i prije nego što se one pojave. Ukoliko je ta postavka točna, s razlogom se može ukazati na promjenu uobičajenih obrazaca mišljenja – promjenu koju ću zbog ograničenog prostora u svom opisu povijesnog trenutka sažeti u tri opširne točke:

Prvo, ukoliko smo dovoljno uključeni u suvremena zbivanja, upravo se nalazimo na vrhuncu preusmjerenja našeg logičkog aparata s primata prošlosti na primat budućnosti;

Drugo, zanimanje za istinu ubuduće se više neće moći iskazivati ponajprije kroz povijest ili filozofiju u onoj mjeri u kojoj se one pitaju kako je nešto doista bilo, odnosno iz kojih je izvora i načela zapravo proizašlo sve postojeće. Nasuprot tome, taj će se interes iskazivati kroz prognostiku i proročanstva ukoliko ona navješćuju ono što treba doći i zazivaju ono što se mora dogoditi ako bi se sve odvijalo prema planu;

Treće, mi danas sudjelujemo u sveobuhvatnoj preobrazbi pasivnog u aktivni profetizam time što se više u prvom redu ne pokoravamo opomenama i pretkazivanjima već sve više počinjemo sami stvarati činjenice koje odgovaraju našim omiljenim maštarijama i projektima« (isto, str. 8f).

Ukratko, prošlost nam u pogledu održivog razvoja nema više što reći. U to se možemo uvjeriti ako u najnovijoj povijesti potražimo kriterije za postojanost privređivanja, zdravstvenog sustava ili organizacije društva. Morat ćemo se pozabaviti prognozama, pretpostavkama i proročanstvima kako bismo spriječili da se obistine

događaji koji bi se trebali odigrati upravo na temelju tih prognoza, pretpostavki i proročanstava.

Smisao različitih koncepata postojanog razvoja koji trenutno kruže Njemačkom stoga se ne sastoji u pozivanju na povijest, nabranjanju već iscrpljenih izvora energije, kritici sadašnjeg blagostanja u industrijskim zemljama, već u preobrazbi Gehlenove dijagnoze posthistorije u normativni koncept budućnosti: *Gdje je bila povijest, danas treba nastati posthistorija. A to znači defuturizaciju budućnosti.* Želimo, dapače, moramo već danas znati kako će sutra izgledati svijet. Do defuturizacije budućnosti ne dolazi međutim samo njenom anticipacijom pomoću scenarija, prognoza i pretpostavki prema kojima se više ne može pojaviti ništa istinski novo, odnosno nepoznato. Mišljenje u planovima implicira, štoviše, defuturizaciju budućnosti i samom svojom usmjerenošću na ideju opetovanja. U Stručnom se mišljenju o stanju okoliša iz 1994. naime kao središnja konkretizacija trajnog razvoja u skladu s okolišem navodi koncept »cirkularne ekonomije«. »To znači da priroda kao izvor sirovina, odnosno odlagalište otpadnih tvari postaje dijelom ekonomske računice, i to na način koji treba osigurati trajnost obiju navedenih funkcija. (...) U prvom redu je dakle riječ o očuvanju funkcija okoliša. Potencijal prirodnog prostora mora biti zaštićen u mjeri koja je potrebna za trajno održavanje tih ekoloških funkcija« (Umweltgutachten, 1994:47).

Mogućnost opetovanja današnjih radnji u budućnosti predstavlja osnovno načelo. David Pearce, na koga se *Umweltgutachten* poziva u svom prikazu cirkularne ekonomije, zajedno je s Jeremyjem Warfordom u svojoj novoj publikaciji već samim naslovom naznačio na kojem vremenskom modelu počiva taj koncept privređivanja: »World without End« (Pearce i Warford, 1993). U toj se knjizi s obzirom na pretkazanu propast osporavaju linearni modeli vremena, dapače i samo povijesno vrijeme. Na rubu ponora, tako bi se mogla dopuniti slika, očito ima više smisla zaustaviti linearni hod prema naprijed; bolje je kretati se u krugu i uvijek iznova brižno planirati iduće korake. Cijenu koju je za to potrebno platiti čini gubitak otvorene budućnosti kao i individualnog stupnja slobode koji se danas ostvaruje u zapadnoj civilizaciji. Ta cijena ipak nije previsoka ako prijeti propast.

Zanos kojim se koncept cirkularnog gospodarenja zastupa kao spasonosno načelo počiva doduše na klasičnom uzorku proročanstva i ujedno dijeli s time povezane opasnosti: svaka eshatološka objava ima osnovu u prijetjećoj apokalipsi. Zazivanje propasti doista je nezahvalan zadatak ako pojedinac uzme u obzir samo svoj vlastiti životni vijek. Ukoliko mu ne pođe za rukom uvjeriti protivnike u valjanost svoga načela spasa, opća propast mu u neku ruku pruža čak i smirenje. Ako se zaziva kraj, barem više nema svijeta koji bi pojedincu nakon smrti bio uskraćen. Misao da uopće ne može biti gore nego što već jest i da je vlastita konačnost ujedno i konačnost svega svijeta, veoma je privlačna. Podudarnost vlastitog životnog vijeka s trajnošću svijeta koja pritom nastaje poštujući nas bolne spoznaje da će »čitav svijet bez obzira na činjenicu našeg silaska sa životne pozornice potpuno ravnodušno i nezainteresirano nastaviti svoje postojanje« (Blumenberg, 1986:79). Opća bi apokalipsa imala barem tu prednost da više ne bismo morali podnositi ravnodušnost ovog svijeta prema našoj opstojnosti u pogledu vlastite budućnosti. Poticanje propasti kao i njezino ubrzavanje tamo gdje je već na djelu, ima svojih draži. (Usp. posve različit stav o toj temi kod: Cioran, 1979; Jeudy, 1983:101f.)

4. OBZIRNOST PREMA BUDUĆIM GENERACIJAMA KAO NEDOSTATAN ARGUMENT

Činjenicu da se u raspravama ne iskazuje radost zbog propasti potrebno je, prema mom mišljenju, u prvom redu zahvaliti slikama pomoću kojih se koncept postojanog razvoja nastoji učiniti privlačnim. Vizija se usmjerava na djecu iz budućnosti, baštinike naše ostavštine. A mlađa je generacija posvuda nada starijih naraštaja. Cjelokupna zaliha metafora koja se popunjava slikama »budućih generacija«, »djece«, »potomstva« itd. ne pruža nimalo prostora zamislama o propasti, dovršenju, kraju i smrti kao pozitivnim vrednotama koje bi trebale usmjeravati naše djelovanje. To je očiste kao smjer orijentacije isključeno već samim odabirom slika; ono služi jedino kao negativna folija. I to s pravom, složiti će se mnogi.

Potrebno je međutim podrobnije razmotriti razloge kojima se obrazlaže neophodnost želje da se razmišlja u planovima, djeluje na temelju prognoza i procjenjuje posljedice sadašnjeg gospodarenja i potrošnje. Ako se kao razlog navodi »spoznaja dugoročne ekološke odgovornosti, i za buduće generacije« (Umweltgutachten, 1994: 67), taj se stav temelji na pretpostavci da će zbog općeg iscrpljivanja raspoloživih izvora energije kao i zbog zabrinjavajućeg zagađenja okoliša, ljudi koji budu živjeli u idućem tisućljeću imati velikih teškoća u ostvarivanju dobrog života. Savjet stručnjaka za pitanja okoliša, koji se, u svom Mišljenju objavljenom 1994. godine, u potpunosti oslanja na koncept održivog razvoja kao uzor za rješavanje krize, svjestan je međutim činjenice da se ekološki standardi ne mogu zadobiti na temelju prirodnoznastvenog uvida u promjene okoliša. Da bi zahvatili taj problem, oni uvode pojam »retiniteta«. Njime se označuje »opće umrežavanje«. Mješavina spoznaja o ekološkim sustavima, sociokulturalnih mjerila vrednovanja i kulturom uvjetovanog procesa odlučivanja trebala bi s obzirom na željeni »trajni razvoj u skladu s okolišem« omogućiti pronalaženje orijentacijskih veličina za proizvodnju, potrošnju, pokretljivost i inovacije« (isto, str. 54f).

Ali: »Ni antička niti kršćanska etika nisu nikada razmišljale smije li se ili treba li sreću sadašnjih generacija žrtvovati radi sreće budućih« (Blumenberg, 1987:213). Unatoč tome, zahtjev da se u sadašnjosti učini nešto za sreću budućih generacija nije ni tako nov. Već je ideal povijesnog napretka to smatrao samo po sebi razumljivim. Ljudi koji danas žive u okviru su novovjekovne ideje napretka tek puki krčitelji putova za sreću još nerođenih generacija. Ideja napretka zasnivala se na uvjerenju da se daljnjim razvojem prirodnih zakona, tehničkim inovacijama i optimalnim iskorištavanjem izvora energije proizvodne snage mogu dovesti na tako visoku razinu da će se moći zadovoljiti potrebe svih ljudi. Međutim, čini se da sredstva za dostizanje te razine napretka presahnjuju brže no što se on ostvaruje. A pritom dolazi do inverzija, zapravo implozije nade u napredak.

Još prije no što je napredak dosegno svoju krajnju točku, od suvremenika se konceptom postojanog gospodarenja zahtijeva da više ne troše ono što bi s obzirom na sredstva koja se primjenjuju zasad još mogli. U studiji »Sustainable Netherlands« se tako, na primjer, najprije izračunalo koliko se trenutno u Nizozemskoj koristi automobil za vožnje u slobodno vrijeme. Želi li se osigurati postojan rast nizozemskog gospodarstva, u godini 2010. to više neće biti moguće. Za posjete rođacima i prijateljima vrijedit će tada sljedeća odredba: »Godine 2010. za takve ćemo se posjete služiti ostalim prijevoznim sredstvima: ići ćemo pješice, voziti bicikl ili koristiti javna prije-

vozna sredstva« (Sustainable Netherlands, 1994:180f). Promjena ponašanja i ograničenje nužni su i pri uporabi električnih uređaja; mogućnosti štednje koje se temelje na tehničkim inovacijama u pogledu potrošnje struje nisu dovoljne da se ostvari planirana ušteda energije za 2010. godinu. Zbog toga se sadašnji rast potrošnje, posebno pri korištenju električnih kućanskih aparata, mora smanjiti (isto, str. 181). Nećemo više smjeti koristiti ono što bismo mogli.

Za neophodnost takvog samoograničenja i golemog smanjenja sadašnje potrošnje ne navode se međutim nikakvi drugi argumenti. Podsjećanje na »buduće generacije« smatra se neposredno očitim dokazom. Time je naznačen uzor takvog mišljenja (o terminu vidi: Marz i Dierkes, 1992; Marz, 1993; Schack MA, 1993; Schack paper, 1994; Böttger, 1994; de Haan i Schaar paper, 1994); njegova misao vodilja jest želja da se budućim generacijama nešto ostavi u naslijeđe. Projekcija djelovanja glasi: postojani rast. Osnovicu na kojoj se on može ostvariti čine iscrpljivanje raspoloživih izvora energije, trenutne stope rasta te zagađivanje i razaranje prirode.

Cilj djelovanja može se i detaljnije opisati: »Ne moraju se provesti samo krupne tehničke i strukturalne promjene. Podjednako je tako važna i promjena ljudske kulture; njen ideal je čovjek koji kvalitetu pretpostavlja kvantiteti te ne smatra da je rast potrošnje razumljiv sam po sebi« (Sustainable Netherlands, 1994:18). Tvrdnja da se danas u potrošnji prednost daje kvantiteti ispred kvalitete može se s obzirom na tehničku razinu dostupnih uređaja i vozila, u odnosu na ponuđene ciljeve putovanja i nezamisliv luksuz u opremanju obiteljskih kuća, u potpunosti odbaciti. U čemu će se to život pojedinca kvalitativno poboljšati ako će uređaje, vozila, kuće za odmor i još mnogo toga drugog morati dijeliti s drugima, tj. ako će njima moći samo djelomično raspolagati, kako se to često puta predlaže u konceptima postojane potrošnje (isto, str. 21)?

Pri pokušaju da se svima pruže jednake ograničene mogućnosti obično izvan obzora promatranja ostaju projekcije želja današnjih ljudi, koje su potpuno oprečne onima iznesenim u konceptu održivog razvoja. Ako se naime tvrdi da u budućnosti moramo ograničiti potrošnju, odnosno živjeti asketskije, taj je zahtjev u suprotnosti sa željama većine ljudi u zapadnoj civilizaciji, a uzmemo li u obzir i Kinu – vjerojatno i sa željama većine ljudi uopće. U njihovim snovima o budućnosti nema mjesta upravo za ograničenja, već im je osnovni cilj posjedovanje materijalnih dobara, od vlastitog automobila i dobro opremljene obiteljske kuće do putovanja u daleke zemlje i bogate ponude zabave u slobodno vrijeme. Zbog toga je obično bacanje prašine u oči kada se u Brundtlandovu izvješću navodi: »Zadovoljavanje ljudskih potreba i želja je osnovni cilj razvoja. (...) Trajni razvoj iziskuje da se zadovolje osnovne potrebe svih ljudi i da se za sve njih stvore mogućnosti zadovoljavanja želje za boljim životom« (Unsere gemeinsame Zukunft, 1987:46f). No već ni današnje potrebe ne mogu se, počnemo li računati – kako to čine u studijama o održivom razvoju Nizozemske ili o postojanom razvoju u Njemačkoj, u podjednakoj mjeri zadovoljiti u svih ljudi. Iskazane potrebe se prema tim proračunima moraju ostaviti nezadovoljenim. Nasuprot tome još je Brundtland izvješće glasno naviještalo: »Trajni razvoj je razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnjosti, a da pritom ne dovodi u pitanje mogućnost budućih generacija da zadovolje svoje vlastite potrebe« (isto, str. 46). Projekcije želja morat će se na čitavom svijetu iz temelja promijeniti, želi li se barem donekle ispuniti odredba o postojanosti.

Sudionici dosadašnje rasprave nisu obratili pozornost ni na pojavu koju je Roy Harrod još 1958. nazvao »oligarhijskom razinom blagostanja«. Određena razina životnog standarda, događaji i situacije mogući su ili opstoje samo zahvaljujući činjenici da nisu dostupne svima, odnosno da ih ne može svatko doživjeti ili iskusiti. Samo oni

koji su, ma kojim god to sredstvima, stekli istaknuti položaj, mogu zadobiti pristup izvjesnim, krajnje ograničenim izvorima energije. Ako bismo ravnomjernom podjelom pokušali pristup tim ograničenim izvorima energije omogućiti svima koji ih žele posjedovati, doživjeli bismo neuspjeh. Drugim riječima, određena dobra ne mogu u okviru modela »blagostanja za sve« biti podjednako dostupna svima. Oligarhijsku razinu blagostanja zajedno s problemom dostupnosti za sve Harrod pokazuje na sljedećim primjerima:

»Neki mladi čovjek bi u slučaju da se obogati mogao poželjeti da stanuje u najotmjenijem djelu New Yorka, dobiva dobra sjedala za sve iznimne sportske priredbe i opere, ide u najbolje noćne klubove, kupuje odabrane stare majstore ili podupire još živuće umjetnike. I sve bi mu se te želje mogle ostvariti ako se obogati na oligarhijski način. Nasuprot tome, demokratska raspodjela bogatstva to mu nikada neće omogućiti. Ako prevladava neravnomjerna raspodjela dobara, bogatiji će ljudi za te oskudne stvari platiti cijene koje si prosječni građanin ne može priuštiti. Odnosno, ako bi se postojeća dobra doista ravnomjerno raspodijelila, morao bi se uvesti sustav njihova racioniranja, kako bi svaki čovjek mogao naizmjenice ići u najotmjenije noćne klubove, premda bi mu se ta prilika pružila samo jedanput u životu« (Harrod, 1958, cit. prema Harorth, 1993:41).

Da se protiv toga treba pobuniti u ime sadašnjeg života, bilo je Heinrichu Heineu razumljivo samo po sebi, kao i brojnim egzistencijalističkim misliocima u ovom stoljeću. Ta tko će bez prigovora pristati da ga se svede na sredstvo za bolji život nepoznatih ljudi s onu stranu vlastitog životnog vijeka i još se k tome odreći određenih dobara jer su ona nedostupna većini ljudi? Očito je da razlozi kojima se nastoji opravdati ograničenje današnje potrošnje u cjelini uzeto nisu dostatni.

5. ETOS ODRŽIVOSTI U SVJETLU CIVILIZACIJSKOG PROCESA

S civilizacijskopovijesnog očista koncept postojanog razvoja predstavlja potpuno nov korak u samousmjeravanju pojedinca, odnosno u novom načinu dugoročnog planiranja i proračunljivosti. Ta činjenica postaje jasnijom ako se osvrnemo na klasične teze Norberta Eliasa. Svoj osvrt na put što ga je »proces civilizacije« prešao od dvorske kulture do moderne zaključio je sljedećom ocjenom: »Čitav pravac promjena u ponašanju, 'trend' civilizacijskog kretanja posvuda je isti. Posvuda promjena u većoj ili manjoj mjeri iziskuje automatsko samosvladavanje, podvrgavanje privremenih težnji zakonu dugoročnog planiranja utvrđenog navikom kako bi se izgradio raznolik i postojan ustroj »super-ega« (Elias, 1976:338). Opseg i isprepletenost radnji koje je Elias imao na umu odnosile su se još uvijek ponajprije na povezanost vlastitih čina s radnjama drugih ljudi i radom strojeva koje ljudi opslužuju, obuhvaćajući u osnovi samo svakodnevno događanje. Odsudno značenje pritom ima činjenica da Elias sveobuhvatnim predviđanjem odlučuje o tijeku vlastita života. »Usmjeravanje životnog tijeka« (...) privikava nas na podvrgavanje trenutačnih poriva neophodnosti sveobuhvatnog usklađivanja; ono nas osposobljava da otklonimo odstupanja u našem ponašanju i uči neprestanoj samostezi« (isto). Cilj takvog dugoročnog planiranja Elias je vidio u stabiliziranju i razvoju zapadnjačkih društava s podjelom rada kao i u mogućnosti koja se pruža pojedincu da se odrekne kratkoročnog zadovoljavanja potreba upravljanog osjećajima u korist dugoročnog uspjeha pri ostvarivanju dobrog života.

Korak koji poduzimamo konceptom postojanog razvoja seže međutim daleko izvan granica pojedinačnog života. Nužnost dugoročnog planiranja ne odnosi se više

na preglednost vlastite egzistencije. Dugoročno planiranje jest štoviše kontraproduktivno ako se usmjerava samo na zadovoljavanje *vlastitih* potreba. Onima koji su usmjereni samo na kvalitetu vlastitog života i vrednuju je – kao većina ovdašnjeg stanovništva – prema pokazateljima kao što su posjedovanje materijalnih dobara, pokretljivost, raznolikost kulturne ponude itd., predbacuje se da žive u skladu s krilaticom »a poslije mene – potop«: »Blaga Zemlje trošimo previše i prebrzo i proizvodimo previše otpada« (Sustainable Netherlands, 1994:19). Razmjeri »prevelike« potrošnje su znatni. Autori smatraju da se u SR Njemačkoj i Nizozemskoj »potrošnja sirovina i energije kao i količina otpada u slijedećih 20 do 25 godina mora smanjiti najmanje za četiri petine« (isto, str. 20). Nasuprot tome, potrošnja energije u zadnjih je 25 godina porasla za više od 25%, a količina otpada je u zadnjih 15 godina ostala nepromijenjena – i to unatoč svim pokušajima koji su u tom razdoblju poduzeti da se ona smanji. U skladu s tim jest i savjet koji glasi: »Stisnuti remen, smanjiti proizvodnju i potrošnju« (isto).

Na osnovi iznesenog ne može se jednoznačno tvrditi da ćemo rukovodeći se etosom osvrtnja na buduće generacije učiniti nešto i za vlastitu sreću. Zahtjev za dugoročnim planiranjem upravo u ime *budućih* generacija upućuje na još nerođene, čak i nepostojeće ljude. Kakva je to nužnost ako se kaže: »Svako uvažavanje potrebe postojanog razvoja (...) mora voditi računa o tome da za buduće generacije ostane dovoljno mogućnosti i životnog prostora« (isto, str. 10). I zbog čega bismo se morali složiti s »namjerom da se veliki ekološki problemi riješe već u idućoj generaciji kako se budući naraštaji ne bi morali suočavati s nasljeđem rasprodane Zemlje« (isto, str. 22)? Odgovor na prvo pitanje usmjeren prema sadašnjosti iz perspektive nerođenih budućih generacija glasi će: »Vama je predobro«.

6. NEDOSTACI PEDAGOŠKOG DISKURSA O TRAJNOM RAZVOJU U SKLADU S OKOLIŠEM

Zadaćom pedagogije bi u budućnosti trebalo postati poticanje samovezivanja pojedinca uz moral postojanosti. »Sve političko–strukturalne mjere ostat će bez trajnog djelovanja ukoliko se ne usuglase sa subjektivnom spremnošću ljudi da provode i suoblikuju postavljene ciljeve«, tvrdi se u Stručnom mišljenju o stanju okoliša (Umweltgutachten, 1994:156). A zatim ponovno slijedi zahtjev da se promjene u tom smislu provedu uz pomoć obrazovnog sustava. Slične razloge navode i Meadows i sur.: »Sve će vizije i izjave ostati nedjelotvorne ako iza njih ne uslijede djela. Stvaranje postojanog stanja iziskuje upravo spremnost na djelovanje. Potrebno je razviti nove načine obrade zemljišta u poljodjelstvu, naći nove oblike društvenog života i preoblikovati stare. (...) Djeca to moraju tek naučiti – a i mnogi odrasli« (Meadows i sur., 1992:274).

U tom se stavu doduše može vidjeti pokušaj da se problemi nastali na drugim područjima društvenog djelovanja pokušaju riješiti pomoću obrazovnog sustava (usp. de Haan, 1993; Thiel, 1994). Unatoč tome, čini mi se da primjeri koje smo u tom kontekstu Felicita Thiel i ja iznijeli kao potkrepu teze da se navedeni zahtjev u osnovi svodi na manipuliranje pojedincima, da napušta razinu racionalne argumentacije i potiče neosvijesteni moralni odgoj, u raspravi o učenju u okviru održivog razvoja nemaju više onu snagu koju su posjedovali u odnosu na ekološku krizu koja je bila izazvana industrijskim razvojem, odnosno nastala kao posljedica goleme količine potrošnih dobara i tehnika kretanja koje pojedincu stoje na raspolaganju.

Prvo, u raspravi o postojanom razvoju još se jasnije nego u raspravi o ekološkoj krizi pokazuje da ekološku svijest (*Umweltbewusstsein*) i ponašanje određuje kulturni kontekst, kao i slike, projekcije želja te navike i predrasude (Gadamer) koje u njemu prevladavaju. A sve to je naučeno, dakle stečeno, podukom i odgojem. Zbog toga se obrazovanje ne može odvojiti od ostalih područja društvenog djelovanja na koje utječe.

Drugo, politička i/ili gospodarska usmjerenost k održivom razvoju utječe na život pojedinca potpuno drukčije nego što bi to činila puka zamjena potrošnih dobara, prometnog sustava itd. u okviru ekologizacije gospodarstva, prometa, uprave i potrošnje. Trajni razvoj u skladu s okolišem postavlja pojedinca – barem u industrijskim zemljama te u okviru dosadašnjih sudija – pred zahtjev da u ime budućih generacija i u ime opće pravde – izvan granica inovativnog razvoja u gospodarstvu i na drugim područjima – ograniči svoju potrošnju, budući da sadašnji način njegova života pridonosi stanju okoliša koje je sam ocijenio kritičnim. Spremnost da se poziv na samoograničenje poslušati ili ne, ovisi o kriterijima odlučivanja koje tek treba utvrditi. A na koji bismo to način mogli učiniti osim poučavanjem i raspravom?

Treća, ujedno i najvažnija točka pokazuje se u činjenici da zadaća koju je vizija trajnog razvoja u skladu s okolišem namijenila obrazovnom sustavu i njegovim protagonistima najvećim dijelom nije usmjerena na manipuliranje ponašanjem, već na promišljanje i pluralnost. Tako se npr. u odlomku Stručnog mišljenja o stanju okoliša, što ga je sastavio Gert Michelsen kaže: »Odgovornost pedagoga u oblikovanju obrazovnog procesa sastoji se između ostalog i u naporu da se od emocionalnog pristupa dospije do kritičkog razmatranja ekološke krize, što će omogućiti pedagoško razvijanje ključnih ekoloških kompetencija kao i ekološki usmjereno djelovanje koje ipak neće slijediti unaprijed utvrđene obrasce ponašanja« (Umweltgutachten, 1994:165). Sličan stav zastupaju i Meadows i sur., koji su također usmjereni na kritičko promišljanje ekološke problematike te još jače ističu i kulturnu komponentu: »Svaki čovjek mora u tom procesu preobrazbe pronaći vlastiti način djelovanja. Mi ga ne možemo odrediti umjesto njega. Ali željeli bismo predložiti kako bi se trebao obaviti taj zadatak: sa skromnošću. Ne prema nepromjenljivom planu, već kao eksperiment: koristiti vlastite čine za učenje« (Meadows i sur., 1992:274) A nije li upravo najvažniji zadatak obrazovnih ustanova da u okviru nastavnog procesa ponude misaono propitivanje čimbenika, vrijednosti i uobičajenih načina djelovanja unutar kulture kojoj pridodaju sudionici obrazovnog procesa?

S druge se strane doduše pokazuje da nije dostatno osloniti se samo na prijenos ključnih znanja i razvijanje etosa postojanosti, ne pitajući se kako se te činjenice mogu uskladiti s individualnim životnim stilom i projekcijama pojedinačnih želja. U dosadašnjim raspravama premalo je uvažavana činjenica da:

prvo, defuturizaciju budućnosti, mišljenje u planovima, prognozama i scenarijima svi pojedinci nisu u podjednakoj mjeri prihvatili kao okvirne smjernice svog sadašnjeg djelovanja;

drugo, gubitak mogućnosti da iz iskustva, odnosno povijesti nešto naučimo iziskuje preobrazbu svakodnevnih obrazaca djelovanja čiji se doseg i širina uopće ne naslućuju;

treće, usmjerenost sadašnjeg osobnog djelovanja na život još nerođenih ljudi koji će jednom u budućnosti živjeti na Zemlji nije razumljiva sama po sebi. Svatko tko današnje ljude želi uvjeriti u neophodnost ograničavanja pri trenutnom postizanju životne sreće, morat će kao razlog navesti nešto više od sreće ljudi u idućem tisućljeću. Naposljetku, cijena koju treba platiti jest sloboda pojedinca u izboru vlastite sreće;

četvrto; na području obrazovanja raznovrsnost ključnih sposobnosti i mogućnosti djelovanja u okviru trajnog razvoja u skladu s okolišem mora biti popraćena izdvajanjem razolikih motiva ponašanja. Na temelju empirijskih podataka se naime pokazalo (de Haan i Kuckartz, 1994) da ljudi s posebnim životnim stilovima kao i unutar pojedinog životnog stila iz potpuno različitih motiva djeluju u skladu s okolišem. Ukoliko se ti heterogeni sklopovi motiva i različiti životni stilovi unutar pojedine kulture ili između različitih kultura ne uzmu u obzir, uspjeh poduke o trajnom razvoju u skladu s okolišem bit će vjerojatno veoma slab.

Ukratko, pedagoška rasprava na temu održivog razvoja, kao i rasprava o etosu održivosti, trenutno se u velikoj mjeri vodi krajnje jednostrano.

S njemačkog preveo: Vladimir Adamček

LITERATURA:

- Baudrillard, J. (1978). *Agonie des Realen*. Berlin.
- Baudrillard, J. (1982). *Der symbolische Tausch und der Tod*. München.
- Baudrillard, J. (1990). *Das Jahr 2000 findet statt*. Berlin.
- Blumenberg, H. (1986). *Lebenszeit und Weltzeit*. Frankfurt/Main.
- Blumenberg, H. (1987). *Die Sorge geht über den Fluss*. Frankfurt/Main.
- Böttger, I. (1994). *Leitbilder im ökologischen Film als Medium der Erwachsenenpädagogik*. Diplomarbeit. Berlin.
- Cioran, E. M. (1979). *Lehre vom Zerfall, übertragen von Paul Celan* (2. izd., franc. 1949). Stuttgart.
- de Haan, G. (1993). Lässt sich berufliche umweltbildung pädagogisch legitimieren? U: Fischer, A. i Hartmann, G. (Hrsg). *Umweltlernen in der beruflichen Bildung – Grundlagen, Perspektiven und Modelle für den kaufmännischen Bereich* (str. 9–26). Hattingen.
- de Haan, G. i Kuckartz, U. (1994). *Determinanten persönlichen Umweltverhaltens. Entwicklung und Besprechung eines neuen Fragebogens*. Paper 94–107 der Forschungsgruppe Umweltbildung. Berlin.
- de Haan, G. i Schaar, K. (1994). *Leitbilder in der Organisation des Modellversuchs zur "Umweltbildung im Ballungsraum des wiedervereinigten Berlins" – Forschungsansatz und erste Ergebnisse*. Paper 94–104 der Forschungsgruppe Umweltbildung der FU Berlin. Berlin.
- Elias, N. (1976). *Über den Prozess der Zivilisation. Soziologische und psychogenetische Untersuchungen, Bd. 2*. Frankfurt/Main.
- Gehlen, A. (1963a). *Über die Geburt der Freiheit aus Entfremdung* (1952). U: Gehlen, A., *Studien zur Anthropologie und Soziologie*. Neuwied/Berlin.
- Gehlen, A. (1963a). *Über kulturelle Kristallisation* (1952). U: Gehlen, A. (1963). *Studien zur Anthropologie und Soziologie*. Neuwied/Berlin.
- Habermas, J. (1985a). *Die Neue unübersichtlichkeit*. Frankfurt/Main.
- Habermas, J. (1985b). *Der philosophische Diskurs der Moderne. Zwölf Vorlesungen*. Frankfurt/Main.
- Harorth, H.-J. (1993). *Dauernhafte Entwicklung statt Selbsterstörung. Eine Einführung in das Konzept des "Sustainable Development"* (2. izd.). Berlin.

- Jeudy, H. P. (1983). Mythologien der Zerstörung. Tumult. **Zeitschrift für Verkehrswissenschaft**, H.7.
- Marz, L. i Dierkes, M. (1992). **Leitbildprägung und Leitbildgestaltung. Zum Beitrag der Technikgenese-Forschung für eine prospektive Technikfolgen-regulierung**. WZB-paper FS II 92–105. Berlin.
- Marz, L. (1993). **Leitbild und diskurs. Eine Fallstudie zur diskurziven Technikfolgenabschätzung von Informationstechniken**. WZB-paper FS II 93–106. Berlin.
- Meadows, D., Meadows, D. i Randers, J. (1992). **Die neuen Grenzen des Wachstums** (5. izd.). Stuttgart.
- Meyer, M. (1993). **Ende der Geschichte?**. München/Wien.
- Niethammer, L. (1989). **Posthistorie. Ist die Geschichte zu Ende?**. Reinbek bei Hamburg.
- Pearce, D. i Walford, J. J. (1993). **World without End. Economics, Environment, and Sustainable Development**. Oxford.
- Rosenau, P. M. (1992). **Post-Modernism and the Social Sciences. Insights, Inroads, and Intrusions**. Princeton.
- Rotermundt, R. (1994). **Jedes Ende ist ein Anfang. Auffassungen vom Ende der Geschichte**. Darmstadt.
- Sachs, W. /Hrsg./ (1994). **Der Planet als patient. Über die Widersprüche globaler Umweltpolitik**. Berlin/Basel/Boston.
- Schack, K. (1993). **Leitbilder in der erzählenden Kinder- und Jugendliteratur zum Thema Ökologie**. Magisterarbeit. Berlin.
- Schack, K. (1994). **Das Thema Ökologie in der erzählenden Kinder- und Jugendliteratur. Eine Leitbildanalyse**. Paper 94–114 der Forschungsgruppe Umweltbildung der FU Berlin. Berlin.
- Sloterdijk, P. (1993). **Minima Cosmetica. Versucht über die Selbsterhöhung**. U: **Schwarzkopf Award Forum Ästhetik & Ökologie im Deutschland Hygiene-Museum Dresden** (S. 7). Hamburg.
- Thiel, F. (1994). **Die "ökologische Krise" als pädagogisches Thema. Überlegungen zum Prozess der Pädagogisierung einer gesellschaftlichen Krisenerfahrung**. Diss. Berlin.
- Turner, R. K., Pearce, D. i Bateman, I. (1994). **Environmental economics. An elementary introduction**. New York/London/Toronto/Sydney/Tokyo/Singapore.
- **** (1994). **Sustainable Netherlands: Aktionsplan für eine nachhaltige Entwicklung der Niederlande** (nizoz. 1992). Institut für sozial-ökologische Forschung.
- **** (1994). **Umweltgutachten 1994 des Rates von Sachverständigen für Umweltfragen. Für eine dauerhaft-umweltgerechte Entwicklung**. Deutscher Bundestag, 12. Wahlperiode. Drucksache 12/6995 vom 8. 03. 94. Bonn.
- **** (1987). **Unsere gemeinsame Zukunft: Der Brundtland-Bericht der Weltkommission für Umwelt und Entwicklung**. Greven.
- Walzer, M. (1992). **Sphären der Gerechtigkeit. Ein Plädoyer für Pluralität und Gleichheit** (amer. 1983). Frankfurt/MainNew York.
- Worster, D. (1994). Auf schwankendem Boden. Zum Begriffswirrwarr um »nachhaltige Entwicklung«. U: Sachs, W. (Hrsg.), **Der Planet als Patient. Über die Widersprüche globaler Umweltpolitik** (str. 93–112). Berlin/Basel/Boston.
- **** **Zukunftfähiges Deutschland: Zwischenbericht** (hektografiertes Manuskript). Wuppertal: Wuppertaler Institut für Klima, Umwelt, Energie.

SUSTAINABLE DEVELOPMENT
– REMARKS FROM ANTHROPOLOGICAL POINT OF VIEW

Gerhard de Haan
Freie Universität, Berlin

Summary

In 1952 Arnold Gehlen put forth a thesis that we live in a world without a history, because nothing new can be expected. Utopian potentiality of the world society is exhausted. Gehlen has called such a situation "life in post-history". The author's main thesis follows Gehlen: if we are still not in a post-history, the concept of sustainable development gives a prescriptive grounds for that. The main intention of the paper is to discuss the background and the consequences of such a position.

The discussion develops through five steps. First of all, the author shows that the diagnosis: "we were living in the post-history", is actualized again in the concept of sustainable development. The consequence of "the world with no future", it is demonstrated on the second step, is that we can no more learn from the history. Third thesis is then valid as a basic lead in a discussion on sustainability. Sustainable economy is necessary because of the respect for future generations. The author's thesis is: the respect is hardly a carrying basis of the sustainability ethos. This leads to the forth step of the discussion: what is a civilisational and historic task of men and women if they are to overcome their own lifetime.

Finally, the author puts forth the arguments for the continuing of discussion on sustainable development, showing that the discussion was one-sided up to now.

Key words: anthropology, environmental education, pedagogy, sustainability ethos, sustainable development

SUSTAINABLE DEVELOPMENT
– BEOBACHTUNGEN AUS ANTHROPOLOGISCHER SICHT

Gerhard de Haan
Freie Universität, Berlin

Zusammenfassung

Arnold Gehlen äußerte 1952 die These, wir lebten in einer Welt ohne Zukunft, da grundsätzlich Neues nicht mehr zu erwarten sei. Das utopische Potential der Weltgesellschaft habe sich erschöpft. Gehlen nannte dies ein Leben im "Posthistoire". Meine grundlegende Behauptung in diesem Beitrag lautet in Anschluß an Gehlen: Wenn wir uns nicht schon in der Posthistoire befinden, so liefert das Konzept der dauerhaft-umweltgerechten Entwicklung (sustainable development) dafür die präskriptiven Grundlagen. Die Hintergründe und Folgen eines solchen Denkens zu diskutieren, ist das zentrale Anliegen des Artikels.

Dies wird in fünf Schritten diskutiert: Zunächst wird gezeigt, wie die Diagnose, wir lebten in der Posthistoire, im Konzept der dauerhaft-umweltgerechten Entwicklung als normatives Konzept wieder auftaucht. Die "zukunftslose Welt" hat, dies möchte ich in einem zweiten Schritt zeigen, zur Folge, daß wir aus der Geschichte nichts mehr lernen können. Meine dritte Beobachtung gilt dann einem fundamentalen Leitbild der Diskussion um die Nachhaltigkeit. Nachhaltiges Wirtschaften sei, so das immer wieder zu lesende Argument, notwendig aus "Rücksichtnahme auf künftige Generationen". Meine These lautet dazu: Diese Rücksichtnahme ist eine kaum tragfähige Basis für ein Ethos der Nachhaltigkeit. Dies führt in einem vierten Schritt zur Überlegung, was zivilisationsgeschichtlich dem Menschen eigentlich abverlangt wird, wenn er in seinem gegenwärtigen Handeln über die eigene Lebenszeit hinausdenken soll.

Schließlich werde ich einerseits dafür argumentieren, den Diskurs um die dauerhaft-umweltgerechte Entwicklung weiterzuführen, andererseits aber zeigen, daß dieser Diskurs aktuell hochgradig unterkomplex verläuft.

Grundaussdrücke: Anthropologie, nachhaltige umweltgerechte Entwicklung, Nachhaltigkeitsethos, Pädagogik, umweltbewußte Erziehung